

Ο **Gustav Auernheimer**
είναι διδάκτωρ κοινωνιολογίας,
δημοσιολόγος.

ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ με το παρελθόν του δεν μπορεί να την αποφύγει κανένας λαός, και όσο την απωθεί, τόσο πιο πιεστικά αναδύεται καμιά φορά. Ένα επίκαιρο παράδειγμα στην Ελλάδα είναι η διαμάχη για το ρόλο της ΕΟΚΑ στην Κύπρο, την οποία προκάλεσαν αποσπάσματα από ένα σχολικό βιβλίο και η οποία συνεχίστηκε από τις σελίδες της κυριακάτικης εφημερίδας *Το Βήμα* σε αρκετά φύλλα. Στη Γερμανία στο επίκεντρο τέτοιων συζητήσεων βρίσκεται το εθνικοσοσιαλιστικό της παρελθόν –και βέβαια δεν είναι ν’ απορεί κανείς– και η σημερινή της σχέση με τους Εβραίους και το κράτος του Ισραήλ. Ένα πρόσφατο παράδειγμα είναι οι δηλώσεις του αντιπροέδρου του Κόμματος των Φιλελευθέρων (FDP) Jürgen Möllemann σχετικά με το Παλαιστινιακό, οι οποίες σε σημαντικό βαθμό ερμηνεύθηκαν στη γερμανική κοινή γνώμη ως μια προσπάθεια να συγκεντρώσει ψήφους με αντισημιτικές κορώνες ενόψει των εκλογών της 22ας Σεπτεμβρίου για την ανάδειξη του Ομοσπονδιακού Κοινοβουλίου. Μια άλλη περίπτωση αποτελεί η αντιπαράθεση για το νέο μυθιστόρημα του γνωστού συγγραφέα Martin Walser, που φέρει τον τίτλο «Ο θάνατος ενός κριτικού της λογοτεχνίας». Σαφώς υπονοείται εδώ ο εβραίος κριτικός της λογοτεχνίας Marcel Reich-Ranicki. Η εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) αρνήθηκε την προδημοσίευση σε συνέχειες αυτού του βιβλίου, με την αιτιολογία ότι αποτελεί ένα «ντοκουμέντο του μίσους» και «δολοφονικές φαντασιώσεις». Ήδη το 1998 είχε προκαλέσει πάλι ο Walser μια παρόμοια διαμάχη, όταν έλαβε το βραβείο ειρήνης των γερμανών βιβλιοπωλών και στην πανηγυρική του ομιλία καταφέρθηκε κατά της «διαρκούς παρουσίας της ενοχής» στα μέσα επικοινωνίας. Δεν αντέχει πια αυτή την «εργαλειοποίηση της ντροπής μας» με τη συνεχή παραπομπή στο Άουσβιτς, δήλωσε. Ο Πρόεδρος του Κεντρικού Συμβουλίου των Εβραίων στη Γερμανία, Ignaz Bubis, σε απάντησή του αποκάλεσε τον Walser «πνευματικό εμπρηστή». Στη συνέχεια ακολούθησε μια παρατεταμένη συζήτηση στις μεγάλες εθνικές εφημερίδες.

Τέτοια συμβάντα επαναφέρουν συνεχώς στη μνήμη το παρελθόν του Τρίτου Ράιχ και τους κλυδωνισμούς που προκαλεί αυτό σήμερα. Στη συνέχεια θα διερευνηθεί, κατ’ αρχήν, πώς έχουν επεξεργασθεί οι Γερμανοί το πιο σκοτεινό κεφάλαιο της ιστορίας τους. Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται το ρόλο της Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης σ’ αυτή τη διαδικασία.

Παρελθόν, ενοχή και μια νέα αρχή

Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ της Γερμανίας με το εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν της έχει πολλαπλές διαστάσεις –μεταξύ άλλων πολιτικές, νομικές, οικονομικές και ηθικές– που τα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου έχουν συχνά αλλάξει και οι οποίες έχουν λάβει πολύ διαφορετικές μορφές. Υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για το κατά πόσο οι Γερμανοί κατόρθωσαν να επεξεργασθούν και να γνωρίσουν την ιστορία τους. Σύμφωνα με κυβερνητικά στοιχεία, οι αποζημιώσεις που οφείλονται σε κάθε θύμα των πολιτικών, φυλετικών και θρησκευτικών διώξεων, ανέρχονται μέχρι σήμερα στα 124 δισεκατομμύρια μάρκα. Οι μεγάλες διαφορές που σημειώνονται ανάμεσα στην Ομοσπονδιακή και την πρώην Λαοκρατική Γερμανία, φαίνεται να δικαιολογούν τη θέση εκείνη που κάνει λόγο για μια «διπλή επεξεργασία του παρελθόντος». Και μάλιστα μια τέτοια διπλή επεξεργασία του παρελθόντος υπάρχει από δυο πλευρές, αφού η ιστορία της Γερμανίας τον 20ό αιώνα χαρακτηρίζεται από δυο –αν και διαφορετικής υφής– δικτατορίες: από τα 12 χρόνια του Τρίτου Ράιχ και από τα 40 χρόνια του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην

Ανατολική Γερμανία. Αν και η δεύτερη προβληματική δεν αποτελεί εν προκειμένω το κεντρικό ζήτημα, ωστόσο θα αναφερθούμε σχετικά και μόνον για το λόγο ότι κατά την ενασχόληση με το πρόσφατο παρελθόν γίνονται διαρκώς συγκρίσεις όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε το απώτερο παρελθόν.

Ο συγγραφέας Ralph Giordano υποστηρίζει τη θέση ότι η Ομοσπονδιακή Γερμανία αντιμετωπίζει με τέτοια ραθυμία το

σε να εμφανισθούν ξανά επικίνδυνες τάσεις προς έναν «ιδιαίτερο γερμανικό δρόμο». Ο Sontheimer αποδίδει, εκτός αυτού, ένα θετικό ρόλο και στον πρώτο ομοσπονδιακό πρόεδρο Theodor Heuß, ο οποίος στη θέση της προβληματικής έννοιας της «συλλογικής ενοχής» έβαλε την έννοια της «συλλογικής ντροπής», την οποία έπρεπε να νιώθουν όλοι οι Γερμανοί λόγω των εγκλημάτων του ναζισμού. Σ' αυτήν την παράδοση ανέτρεξε και ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος von Weizsäcker το

παρελθόν της, ώστε προσθέτει στους ώμους της μετά την ενοχή της για το Τρίτο Ράιχ και μια «δεύτερη ενοχή». Αυτός είναι και ο τίτλος του βιβλίου του που εκδόθηκε το 1987. Ο πολιτικός επιστήμονας Kurt Sontheimer, υποστηρίζει, απαντώντας, ότι η αντιπαράθεση με τον εθνικοσοσιαλισμό μετά το 1945 περιορίστηκε αναγκαστικά σε μια ελίτ, ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν απασχολημένη με την εξασφάλιση της επιβιώσής της. Ωστόσο, η ίδρυση ενός δημοκρατικού κράτους μετά το 1949 αποτέλεσε de facto το πιο σημαντικό βήμα στην πορεία αποτίναξης του ολοκληρωτισμού. Αλλά και η παραπέρα εξέλιξη συνέβαλε ώστε να δημιουργηθεί μια ακόμη μεγαλύτερη απόσταση της κοινής γνώμης από τον εθνικοσοσιαλισμό. Σύμφωνα με τον Sontheimer, ο δεξιός εξτρεμισμός δεν αποτέλεσε ποτέ σοβαρό κίνδυνο, ενώ η εκτεταμένη ιστορική έρευνα που έχει διεξαχθεί, δικαιολογεί την άποψη ότι καμία άλλη χώρα δεν επεξεργάστηκε κριτικά με τέτοια εμμονή το πρόσφατο παρελθόν της. Σ' αυτά τα πλαίσια αναφέρεται στην ίδρυση του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ιστορίας (Institut für Zeitgeschichte) στο Μόναχο, στο Ομοσπονδιακό Ίδρυμα Πολιτικής Εκπαίδευσης (Bundeszentrale für politische Bildung) στη Βόννη, καθώς και στην εισαγωγή του μαθήματος της Πολιτικής Αγωγής στα σχολεία. Η πολιτική της ενσωμάτωσης στη Δύση που ακολούθησε ο πρώτος καγκελάριος της Ομοσπονδιακής Γερμανίας Konrad Adenauer, ενίσχυσε τη στροφή προς την πολιτική κουλτούρα της Δύσης και εμπόδι-

σε να εμφανισθούν ξανά επικίνδυνες τάσεις προς έναν «ιδιαίτερο γερμανικό δρόμο». Ο Sontheimer αποδίδει, εκτός αυτού, ένα θετικό ρόλο και στον πρώτο ομοσπονδιακό πρόεδρο Theodor Heuß, ο οποίος στη θέση της προβληματικής έννοιας της «συλλογικής ενοχής» έβαλε την έννοια της «συλλογικής ντροπής», την οποία έπρεπε να νιώθουν όλοι οι Γερμανοί λόγω των εγκλημάτων του ναζισμού. Σ' αυτήν την παράδοση ανέτρεξε και ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος von Weizsäcker το 1985 με τον βαρυσήμαντο λόγο που εκφώνησε στο Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο κατά την τελετή του εορτασμού των σαράντα χρόνων από το τέλος του πολέμου. Ο Adenauer στηριζόταν κατά κάποιο τρόπο στην κανονιστική δύναμη του πραγματικού, γεγονός που ενείχε ορισμένα επικίνδυνα στοιχεία. Και αυτό, διότι στην προσπάθειά του να επιτύχει μια όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συναίνεση στον πληθυσμό για το μέλλον του νέου κράτους, δεν θέλησε να ανασκάψει το παρελθόν περισσότερο από όσο ήταν αναγκαίο. Πάντως, στο τέλος του πολέμου ανήκαν στο Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (NSDAP) περί τα οκτώ εκατομμύρια Γερμανών. Η «αποναζικοποίηση» έπρεπε να κλείσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα, οι «πλανηθέντες» και οι «συνεργασθέντες» έπρεπε να μην τιμωρηθούν. Ασκούσε πιέσεις στους δυτικούς συμμάχους ώστε να δοθεί αμνηστία στους καταδικασθέντες εγκληματίες πολέμου, με το επιχείρημα ότι η επιθυμία του NATO για επανεξοπλισμό της Δυτικής Γερμανίας δεν θα γινόταν αποδεκτή από τον πληθυσμό, στο βαθμό που βρίσκονταν ακόμη στην φυλακή γερμανοί στρατιώτες. Για τους επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος και για το νέο κράτος του Ισραήλ προβλεπόταν μια μάλλον ασήμαντη οικονομική αποζημίωση. Σε μια ομιλία του στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης το 1952, την εποχή που πρύτανης ήταν ο Max Horkheimer, ο Adenauer αναφέρθηκε διεξοδικά στον εθνικοσοσιαλισμό, γεγονός που άλλωστε σπάνια συνέβαινε. Τόνισε ότι το να δουλεύουμε για ένα καλύ-

τερο μέλλον δεν σημαίνει ότι πρέπει να μην σκεπτόμαστε το παρελθόν, αλλά, αντίθετα, να μαθαίνουμε από αυτό. Δεν παρέλειψε μάλιστα να καταφερθεί ενάντια στον κονφορμισμό και την μαζικοποίηση σε σύμπνοια με την κριτική της Σχολής της Φρανκφούρτης στη μαζική κουλτούρα. Υποστήριξε ότι η τάση των Γερμανών να παραιτούνται από την ίδια τους την προσωπικότητα έκανε δυνατή την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού και ότι ενάντια στις τάσεις της κοινωνίας για μαζικοποίηση

του πολέμου, κρίθηκε ένοχος για τη δολοφονία 400 Εβραίων και καταδικάστηκε σε πολλά χρόνια φυλακή. Ωστόσο το πρόβλημα με τους ανώτατους υπαλλήλους στα Υπουργεία, τους δικαστές, καθηγητές κλπ. που είχαν παραμείνει στις θέσεις τους παρά την εμπλοκή τους στο ναζιστικό καθεστώς, κτύπηε στο μάτι. Γι' αυτό και κινητοποιήθηκαν δημοσιογράφοι, φιλελεύθεροι πολιτικοί και διανοούμενοι και απαίτησαν τη συστηματική δικαστική δίωξη των εγκλημάτων του πολέμου και

ηση χρειάζονται οι μορφωμένοι και όχι απλά οι ειδικοί. Ωστόσο, την αντιπαράθεση με το ναζιστικό παρελθόν και τα ναζιστικά εγκλήματα ήθελαν να προωθήσουν πιο αποφασιστικά από ό,τι ο Adenauer και το Κόμμα της Χριστιανοδημοκρατικής Ένωσης, του οποίου ηγείτο, οι Σοσιαλδημοκράτες που βρίσκονταν τότε στην αντιπολίτευση. Είχαν ταχθεί όχι μόνον υπέρ της λήψης πιο αυστηρών νομικών μέτρων, αλλά και υπέρ των αποζημιώσεων για τους Εβραίους επιζήσαντες και για στενές σχέσεις με το Ισραήλ. Και τα δύο αυτά θέματα στη δυτικογερμανική κοινή γνώμη ήταν αμφιλεγόμενα. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι το SPD συνέχιζε την πολιτική κατά του αντισημιτισμού που είχε ήδη ακολουθήσει κατά την εποχή της Αυτοκρατορίας και της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ο Πρόεδρος του Κόμματος Kurt Schumacher, ο οποίος από το 1933 έως το 1945 ήταν σχεδόν χωρίς διακοπή έγκλειστος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, θεωρούσε τον εκδημοκρατισμό της Γερμανίας ως αδιαχώριστα συνδεδεμένο με την ενθύμηση και τη δικαιοσύνη.

Αν διάφορα συμβάντα επιδρούσαν συχνά ενάντια στην τάση για απώθηση του παρελθόντος, εκείνο που είχε τον πιο σημαντικό ρόλο ήταν οι δίκες λόγω των εθνικοσοσιαλιστικών εγκλημάτων. Το 1958 έγινε στην Ulm μια δίκη εναντίον μελών μιας από τις λεγόμενες «ομάδες κρούσης» των SS. Ένας πρώην αστυνομικός διευθυντής, ο οποίος κατάφερε να ξαναεπιστρέψει στην υπηρεσία του μερικά χρόνια μετά το τέλος

των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε η «Κεντρική Υπηρεσία των Δικαστηρίων των επιμέρους κρατιδίων για τη διερεύνηση των εθνικοσοσιαλιστικών εγκλημάτων» με έδρα το Ludwigsburg. Μεγάλη κινητοποίηση της κοινής γνώμης προκάλεσε ιδιαίτερα η δίκη κατά του προσωπικού των SS στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς, που διεξήχθη μεταξύ 1963 και 1965. Εκδόθηκαν 996 καταδικαστικές αποφάσεις από το 1951 έως το 1986, ανεστάλη όμως η εκδίκαση περίπου 80.000 υποθέσεων, κυρίως λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων, αλλά και λόγω θανάτου, ασθένειας ή απουσίας των κατηγορουμένων. Μερικές φορές μάλιστα, δεν μπορεί ν' αποκλεισθεί και η συμπάθεια των δικαστών προς τους κατηγορούμενους. Στη Λαοκρατική Γερμανία εκδόθηκαν 329 καταδικαστικές αποφάσεις μεταξύ 1951 και 1964. Όμως ήδη πριν από την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, αμερικανικά, βρετανικά και γαλλικά στρατιωτικά δικαστήρια είχαν επιβάλει διάφορες ποινές σε 5.025 άτομα, εκ των οποίων τα 486 εκτελέστηκαν. Στη σοβιετική ζώνη κατοχής εκδόθηκαν περίπου 12.500 καταδικαστικές αποφάσεις και σημειώθηκαν 100 εκτελέσεις, ωστόσο αυτά τα στοιχεία περιλαμβάνουν και εκείνα τα άτομα που διώχθηκαν κυρίως λόγω της αντίθεσής τους προς την κομμουνιστική πολιτική. Ο ισχυρισμός από την πλευρά της Λαοκρατικής Γερμανίας ότι στην περιοχή της υπήρχε πιο απηγής δίωξη των ναζιστικών εγκλημάτων από ό,τι στη Δυτική Γερμανία, δεν προκύπτει

τουλάχιστον από τους αριθμούς των δικαστικών αποφάσεων.

Στη σοβιετική ζώνη κατοχής, τη μετέπειτα Λαοκρατική Γερμανία, υποστηριζόταν σύμφωνα με την μαρξιστική-λενινιστική ερμηνεία ότι το μεγαλύτερο μέρος του λαού δεν φέρει καμιά ευθύνη, αφού μάλιστα με τη δημιουργία του κράτους των εργατών και αγροτών διασφαλίζονταν οι διαρθρωτικές προβλέψεις ώστε να μην ξανακυλίσουν στο παρελθόν. Σύμφωνα με την κομμουνιστική θέση, οι φασίστες είναι πράκτο-

έλεγε ότι το χιτλερικό καθεστώς καταστράφηκε, όμως στη δυτικογερμανική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία έχει αναβιώσει το πνεύμα του милитарισμού και του φασισμού και απειλεί εκ νέου την ειρήνη στην Ευρώπη. Αναφέρθηκε στις χιλιάδες των κομμουνιστών, σοσιαλδημοκρατών, αιχμαλώτων πολέμου, αγωνιστών της αντίστασης από τις χώρες κατοχής που δολοφονήθηκαν στο Sachsenhausen. Στο ότι εκεί και αλλού δολοφονήθηκαν και Εβραίοι δεν αναφέρθηκε καθόλου ο Ulbricht.

ρες του κεφαλαίου, το οποίο σε περιόδους κρίσης υπερασπίζεται την εξουσία του με δικτατορικά μέσα. Γι' αυτό έπρεπε η βάση της εξουσίας να καταστραφεί μέσω της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής και την εγκαθίδρυση μιας Λαϊκής Δημοκρατίας.

Ο «αντιφασισμός» αναγορεύθηκε σε κρατική ιδεολογία της Λαοκρατικής Γερμανίας. Η αποναζικοποίηση εξαρτιόταν περισσότερο από την ταξική καταγωγή παρά από το αν ήταν κανείς μέλος του ναζιστικού κόμματος ή αν ενέχονταν προσωπικά. Οι επικεφαλής της βιομηχανίας και οι μεγαλοβιομηχανοί έχασαν τη θέση τους και μερικοί φυλακίστηκαν. Πρόσωπα όμως με βεβαρημένο παρελθόν κατόρθωσαν να ανέλθουν σε ηγετικές θέσεις, στο βαθμό που ανταποκρίθηκαν στο πνεύμα των κρατούντων. Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, με πρώην αξιωματικούς της Βέρμαχτ κατά την ίδρυση του Εθνικού Λαϊκού Στρατού. Επειδή όμως, ούτε η Λαοκρατική Γερμανία μπορούσε να παρακάμψει την ενσωμάτωση των πολλών συνεργατών των ναζί, ιδρύθηκε ένα Εθνικό-Δημοκρατικό Κόμμα. Είναι ενδιαφέρον ότι, σύμφωνα με την επίσημη αντίληψη, το βασικό χαρακτηριστικό του εθνικοσοσιαλισμού ήταν ο αντικομμουνισμός: ο αντισημιτισμός ωστόσο αποσιωπήθηκε πλήρως. Όταν το 1961 ο αρχηγός του Κομμουνιστικού Κόμματος, της SED, Walter Ulbricht, παρέστη στα εγκαίνια του μνημείου που ανεγέρθηκε στον τόπο του στρατοπέδου συγκέντρωσης Sachsenhausen στο Βερολίνο, προέβη σε μια διακήρυξη που

Η αλληλεγγύη που είχαν αναπτύξει κομμουνιστές και Εβραίοι σε πολλά μέρη όπου είχαν εκπατριστεί, δεν ευδοκίμησε στη συνέχεια στη Λαοκρατική Γερμανία. Αντίθετα, οι δίκες εναντίον των Εβραίων κομμουνιστών Slansky στην Τσεχοσλοβακία και Rajk στην Ουγγαρία οδήγησαν και στη Λαοκρατική Γερμανία σε μια εκστρατεία κατά του «κοσμοπολιτισμού» με αντισημιτικούς τόνους. Σ' αυτές τις δίκες οι κατηγορούμενοι παραπέμφθηκαν με την κατηγορία ότι ήταν πράκτορες των ΗΠΑ. Παρόμοιες ήταν και οι κατηγορίες εναντίον εκπαιρισθέντων Εβραίων που είχαν καταφύγει στο Μεξικό στη διάρκεια του «Τρίτου Ράιχ». Εβραίοι αξιωματούχοι διώχθηκαν από τις θέσεις τους, ενώ άλλοι αναγκάστηκαν να απαρνηθούν την εθνικότητά τους καταγωγή. Τη διαφορετική στάση της Ομοσπονδιακής και της Λαοκρατικής Γερμανίας σχετικά με την εθνικοσοσιαλιστική εξόντωση των Εβραίων αποδίδει ως εξής ο αμερικανός ιστορικός Jeffrey Herf: «Μετά την επίθεση στον "εβραϊκό μπολσεβικισμό" τον Ιούνιο του 1941, αρκετοί πολιτικοί ηγέτες πίστευαν μέχρι την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ότι τη φυσική πατρίδα του δημόσιου διαλόγου για εβραϊκά θέματα θα μπορούσε να την βρει κανείς μάλλον στη σοβιετική παρά στη δυτική περιοχή κατοχής». Ωστόσο δεν ήταν η σοβιετική ζώνη και μετέπειτα Λαοκρατική Γερμανία, αλλά οι δυτικές ζώνες κατοχής και στη συνέχεια η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας όπου τα πολιτικά ηγετικά στρώματα έδωσαν κεντρική θέση στον

δημόσιο διάλογο σχετικά με την εβραϊκή καταστροφή και τον αντισημιτισμό. Και επιπλέον, η Ομοσπονδιακή και όχι η Λαοκρατική Γερμανία παρείχε αποζημιώσεις στους επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος, ανέπτυξε στενές σχέσεις με το Ισραήλ, απέδωσε στο Ολοκαύτωμα κεντρική θέση στην πολιτική μνήμη και, έπειτα από μερικές ατυχείς παλινωδίες, διεξήγαγε όλο και περισσότερο δίκες κατά των ναζί εγκληματιών. Στην Ανατολική Γερμανία αντίθετα, μόνον περιθωριακά ασχολήθηκαν με θέματα που αφορούσαν τους Εβραίους κατά τη ναζιστική περίοδο. Η ανατολικογερμανική πολιτική ηγεσία αρνήθηκε να καταβάλει αποζημιώσεις στους Εβραίους επιζήσαντες ή στο Ισραήλ, προέβη σε διώξεις εναντίον εκείνων των κομμουνιστών πολιτικών που ήθελαν να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στο εβραϊκό ζήτημα και τέλος, παρείχε σημαντική υποστήριξη στους οπλισμένους εχθρούς του Ισραήλ».

Εάν στο θέμα της επεξεργασίας του παρελθόντος συμπεριλάβουμε και την Αυστρία, τότε για τα τρία κράτη που διαδέχθηκαν το «Μεγάλο Γερμανικό Ράιχ» μπορούμε να διακρίνουμε τρία μοντέλα επεξεργασίας του παρελθόντος. Για την Αυστρία το μοντέλο της εξωτερίκευσης: Ο ναζισμός είναι ένα γερμανικό πρόβλημα, το οποίο η ίδια η χώρα ήταν υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει μόνον λόγω της βίαιης προσάρτησης της Αυστρίας στο γερμανικό Ράιχ. Για τη Λαοκρατική Γερμανία μπορεί να θεωρηθεί ότι ίσχυε το μοντέλο της οικουμενικοποίησης: Ο εθνικοσοσιαλισμός είναι μια παραλλαγή του φασισμού, ο οποίος απειλεί δυνητικά όλα τα καπιταλιστικά κράτη. Το μοντέλο της Ομοσπονδιακής Γερμανίας είναι το μοντέλο της εσωτερίκευσης: Η ενασχόληση με τον ναζισμό αποτελεί για κάθε γενιά μια κοινωνική και παιδαγωγική διαρκή υποχρέωση. Μόνον αυτή η παραλλαγή εμπεριέχει μια πραγματική ευθύνη για τις συνέπειες του Τρίτου Ράιχ. Ενέχει μια βιογραφική-υπαρξιακή διάσταση της επεξεργασίας του παρελθόντος, συμπεριλαμβανομένης της σχέσης ανάμεσα σε μια «μη ένοχη» και μια «ένοχη» γενιά. Εδώ εντάσσονται τα περίφημα ερωτήματα των παιδιών προς τους γονείς τους: Τι κάνατε στη διάρκεια της ναζιστικής εποχής; Τι γνωρίζατε για την εξόντωση των Εβραίων; Ανάμεσα στους πατέρες και τους γιους, αλλά και ανάμεσα σε ανθρώπους της ίδιας γενιάς, δηλαδή σε αυτούς που έμειναν στο σπίτι τους και σ' αυτούς που εκπατρίστηκαν, γίνεται ένας αυστηρός ηθικός διαχωρισμός. Ο κύκλος της ενοχής και της εξιλέωσης μοιάζει να γίνεται αιώνιος.

Η «πνευματική ίδρυση» της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και η Σχολή της Φρανκφούρτης

ΣΤΙΣ 27 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1999, 50 χρόνια μετά την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Γερμανίας και 10 χρόνια μετά τη γερμανική επανένωση έλαβε χώρα στο ομοσπονδιακό κοινοβούλιο μια εκδήλωση στη μνήμη των θυμάτων του εθνικοσοσιαλισμού. Ο πρόεδρος του κοινοβουλίου Wolfgang Thierse αναφέρθηκε

στην ομιλία του στη «Διαλεκτική του Διαφωτισμού» των Max Horkheimer και Theodor W. Adorno και στη συνέχεια διάβασε ένα απόσπασμα με τη βασική αρχή που έθετε ο Adorno, ότι το πρώτο μέλημα κάθε αγωγής είναι να μεριμνήσουμε ώστε να μην μπορέσει να επαναναληφθεί ποτέ το Άουσβιτς. Σ' αυτήν την αναφορά εκφράζεται η απροσδόκητη επιτυχία μιας ομάδας μαρξιστών φιλοσόφων και κοινωνιολόγων, που δημιούργηθηκε την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και το 1933 αναγκάστηκε να εκπατριστεί. Η ανάδειξη σε «καθοδηγητικές μορφές» Εβραίων διανοουμένων, που την περίοδο του ναζισμού εκδιώχθηκαν από τη χώρα τους, δεν συμβαίνει τυχαία σε μια εποχή όπου στη Γερμανία κυβερνά ο κοκκινο-πράσινος συνασπισμός και η «γενιά του '68», δηλαδή εκείνοι που συμμετείχαν ενεργά στο φοιτητικό κίνημα του 1968. Η Σχολή της Φρανκφούρτης κατόρθωσε να επηρεάσει σημαντικά μια ολόκληρη γενιά και, επομένως, την πολιτική κουλτούρα της Δυτικής Γερμανίας. Η επίδραση αυτή μπορεί να εξηγηθεί λιγότερο από την ιστορία των ιδεών και περισσότερο από τη συμβολή της στην επεξεργασία του παρελθόντος. Κανένας από τους Εβραίους διανοουμένους που επέστρεψαν μετά την πτώση του ναζισμού, δεν μπόρεσε να επιβεβαιώσει και να διασφαλίσει με τόσο emphaticό τρόπο όσο οι Horkheimer και Adorno, ότι η νέα Οσπονδιακή Δημοκρατία συμβολίζει ένα καινούργιο ξεκίνημα.

Αν και η απήχηση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης ήταν περιορισμένη τη δεκαετία του πενήντα, η κατάσταση άλλαξε γύρω στο 1960. Η οικονομική ανοικοδόμηση, η διαμόρφωση του κράτους και η ενσωμάτωση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας στη Δύση είχαν ήδη ολοκληρωθεί, η γερμανική διχοτόμηση είχε παγιωθεί. Ταυτόχρονα όμως, η αυτοκατανόηση του νέου κράτους βιώνει τις πρώτες δονήσεις. Από τη μια μεριά τα αντισημιτικά συνθήματα σε διάφορα μέρη στα τέλη του 1959 και τις αρχές του 1960, στη συνέχεια η λεγόμενη «υπόθεση Spiegel» το 1961, όπου πραγματοποιήθηκε μια κατάφωρη κρατική επέμβαση στην ελευθερία του Τύπου. Τάσεις επανόρθωσης κερδίζουν έδαφος, η νέα Δημοκρατία μοιάζει να μην είναι και τόσο στερεή όπως νομιζόταν μέχρι τότε. Μετά τη θεσμική ίδρυση του μεταπολεμικού κράτους προκύπτει η αναγκαιότητα μιας «πνευματικής» ίδρυσης, που επίκεντρό της, αλλά και νομιμοποιητική της βάση αποτελεί η πνευματική αντιπαράθεση με το εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν. Η κοινωνιολογία, μαζί με την παιδαγωγική που συνδέεται στενά με την πρώτη, αποκτούν τη λειτουργία μιας εκπαιδευτικής επιστήμης της δημοκρατίας. Οι Horkheimer και Adorno επεμβαίνουν επανειλημμένα στις συζητήσεις για τα περιεχόμενα μιας κριτικής παιδείας, γεγονός που δεν αφήνει ανεπηρέαστα τα προγράμματα διδασκαλίας και την εκπαίδευση των δασκάλων. Ήδη στη διάρκεια του πολέμου, το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας στο εξωτερικό είχε εκπονήσει μελέτες που αφορούσαν την πρακτική αντιμετώπιση της Γερμανίας μετά τον πόλεμο, στις οποίες αποδίδονταν κεντρική θέση στην καταπολέμηση του σωβινισμού μέσω της εκπαίδευσης και αγωγής. Στα Πανεπιστήμια έπρεπε να σταματήσει η κυριαρχία των συντηρητικών καθηγητών, για τα σχολεία η εκπαίδευση έπρεπε να προετοιμάσει μια καινούργια γενιά κριτικών δασκάλων.

Οι κοινωνικές επιστήμες έπρεπε να συγκροτηθούν σύμφωνα με το αμερικανικό πρότυπο και να χρησιμοποιηθούν για την πολιτική αγωγή των νέων. Αποκτούν έναν προσδιοριστικό ρόλο κατά την επεξεργασία του παρελθόντος, που ξεπερνά κατά πολύ τα στενά ειδικά επιστημονικά πλαίσια.

Η επιρροή των Horkheimer και Adorno δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα της εκπαίδευσης, αλλά επεκτείνεται και στα μαζικά μέσα, τα προγράμματα των εκδοτικών οίκων, τα ινστιτούτα και σε μεμονωμένους πολιτικούς. Παρά τη θεωρητική του κριτική στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση, ο Adorno χρησιμοποιεί τα μέσα και συμμετέχει σε 200 περίπου εκπομπές. Ο Horkheimer συμμετέχει σε περίπου 120 εκπομπές, όπως για παράδειγμα στην τηλεοπτική ενημερωτική εκπομπή «Ο Χίτλερ και ο γερμανικός λαός», που προβλήθηκε το 1965 κατά την εικοστή επέτειο από το τέλος του πολέμου και έκανε μεγάλη αίσθηση. Σε αναμνηστικούς τόμους και παρόμοια έντυπα εμφανίζεται όλο και περισσότερο η έννοια «Σχολή της Φρανκφούρτης», την οποία παραδέχονται διστακτικά οι αποδέκτες της και μέλη της Σχολής. Πριν ήταν γνωστή μόνον η «Κριτική Θεωρία» σύμφωνα με ένα ομώνυμο άρθρο του Horkheimer από το 1937. Από τις μαρξιστικές θέσεις που εκφράζονται εκεί, απομακρύνονται όλο και περισσότερο στη συνέχεια ο συγγραφέας του και ο Adorno. Στο έργο τους, που δημοσιεύεται μετά την επιστροφή τους από το εξωτερικό, δεν μπορεί κανείς να βρει «επαναστατικά» σημεία. Αντίθετα, στον Horkheimer, κυρίως, παρατηρείται μια τάση υπεράσπισης της «αστικής δημοκρατίας», γεγονός που οδηγεί σε μια σειρά από συγκρούσεις κατά τη διάρκεια του φοιτητικού κινήματος. Αυτό που στα τέλη της δεκαετίας του 1960 θεωρείται ως «Κριτική Θεωρία» από τη Νέα Αριστερά, είναι κυρίως κείμενα της δεκαετίας του 1930. Εντυπωσιάζουν με μια προσέγγιση που προσπαθεί να αναλύσει το φασισμό και η οποία συνενώνει την πολιτική οικονομία, την ψυχανάλυση και την κριτική του πολιτισμού.

Σε αντίθεση με τον πεσιμισμό των Horkheimer και Adorno, δύο άλλοι στοχαστές, που θεωρούνται ότι ανήκουν στη Σχολή της Φρανκφούρτης, προσφέρουν μια κάπως πιο αισιόδοξη προοπτική: Ο Herbert Marcuse, ο οποίος παρέμεινε στις ΗΠΑ μετά το τέλος του πολέμου, προσάρμοσε την Κριτική Θεωρία στην αμερικανική «ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία» που την θεωρούσε γενικά ως το πρότυπο για την ανάπτυξη των δυτικών κοινωνιών. Ο Jürgen Habermas, μια γενιά νεώτερος από τους άλλους, έθεσε τις βασικές σκέψεις της Κριτικής Θεωρίας σε κοινωνιολογικά ερευνητικά πλαίσια και εργάστηκε για τη διαμόρφωση ενός μοντέλου της δημοκρατίας που να είναι άτρωτο απέναντι στους κινδύνους που ενέχει ο φασισμός. Κάτι ιδιαίτερα ελκυστικό στη Σχολή της Φρανκφούρτης ήταν σίγουρα το γεγονός ότι συνυπήρχαν στους κόλπους της δύο πολύ διαφορετικές γραμμές: η κατεύθυνση της σύγχρονης εμπειρικής κοινωνιολογίας, την οποία έφερε

μαζί της από τις ΗΠΑ, και η γραμμή της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Το δεύτερο αυτό στοιχείο πρέπει επίσης να έχει παίξει ένα ρόλο στη δημοτικότητα του Marcuse στο αμερικανικό φοιτητικό κίνημα, διότι μόνον ένας εκπατρισμένος Γερμανός θα μπορούσε να ενσαρκώσει αξιόπιστα τη μεγάλη γερμανική παράδοση, όχι όμως ένας «κανονικός» αμερικανός διανοούμενος. Στη μεταπολεμική Γερμανία οι Horkheimer και Adorno θεωρούνταν ως οι αναμφισβήτητοι υπέρμαχοι της ουμανιστικής κληρονομιάς της κλασικής φιλοσοφίας και δεν υπήρχαν άλλοι διανοούμενοι που θα μπορούσαν να είναι πιο αξιόπιστοι στην αποκατάσταση των γερμανικών πνευματικών παραδόσεων. Η Κριτική Θεωρία εμφανίστηκε επομένως ως μια θέση, διαμέσου της οποίας ήταν δυνατή μια ριζική ρήξη με τον φασισμό χωρίς ωστόσο να σημειωθεί ρήξη με την ίδια την πολιτισμική ταυτότητα. Ο Albrecht Wellmer, ένα γνωστό μέλος της γενιάς των μαθητών της Κριτικής Θεωρίας, διατυπώνει αυτή τη θέση λαμβάνοντας ως παράδειγμα τον Adorno : «Στους κόλπους της πολιτισμικής σκηνής της Ομοσπονδιακής Γερμανίας ο Adorno ήταν κάτι περισσότερο από ένας αξιόλογος κριτικός και φιλοσοφικός σχολιαστής. Ήταν μάλλον εκείνος ο οποίος απελευθέρωσε ξανά από τις μολυσμένες από την αντίδραση παραδόσεις της γερμανικής κουλτούρας τα αυθεντικά της στοιχεία και τα κατέστησε προσβάσιμα στη συνείδηση μιας μεταπολεμικής γενιάς ηθικά διαταραγμένης και με διαλυμένη ταυτότητα. Μοιάζει σα να είχαν επικεντρωθεί όλες οι δυνάμεις αυτών των διανοουμένων που είχαν εκπατριστεί από τους ναζί στο να σώσουν την πολιτισμική ταυτότητα των Γερμανών. Με την προσωπικότητα του Adorno κατέστη πλέον δυνατό να είναι κανείς πάλι παρών πνευματικά, ηθικά και αισθητικά στη Γερμανία και να μην μισεί τον Kant, τον Hegel, τον Bach, τον Beethoven, τον Goethe ή τον Hölderlin».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albrecht, Clemens u.a. *Die intellektuelle Gründung der Bundesrepublik Deutschland. Eine Wirkungsgeschichte der Frankfurter Schule.* Frankfurt/M.-New York, 1999.
- Giordano, Ralph. *Die zweite Schuld oder Von der Last ein Deutscher zu sein.* Hamburg, 1998 (Neuausgabe).
- Herf, Jeffrey. *Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland.* Berlin, 1998 (*Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys.* Harvard University Press, 1997).
- Schirrmacher, Frank (Hrsg.). *Die Walser-Bubis-Debatte. Eine Dokumentation.* Frankfurt/M., 1999.
- Sontheimer, Kurt. *So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik.* München, 1999.
- Wellmer, Albrecht. Die Bedeutung der Frankfurter Schule heute. In: A. Honneth/ A. Wellmer (Hrsg.). *Die Frankfurter Schule und die Folgen,* Berlin-New York, 1986.
- Πεδιοδικό *Der Spiegel*, τεύχος 23/ 3.6.2002.